

SCHNEIDER ISTVÁN

A soproni német színészet utolsó korszaka (1841–1905)

Alfred Cavar munkássága

A soproni német színészet történetének és fejlődésének részletes vizsgálata Vatter Ilona *Geschichte der Ödenburger deutschen Schauspielkunst bis 1841* (A soproni német színjátszás története 1841-ig) című, 1927-ben megjelent munkájával véget ér. Habár a német színészet legfontosabb eseményeit a magyar színház történetével foglalkozó magyar szerzők műveiben is megtalálhatjuk, a német színház szempontjából nem lehet ezeket a forrásokat elfogulatlanul kezelni. Csatka Endre és Kugler Alajos műveiből nem minden esetben szabad messzemenő végkövetkeztetéseket levonni, hiszen mindkét mű olyan időszakban keletkezett, amikor a tudományos élet színterén is a magyar érdekek kerültek előtérbe.

Munkám az 1841–1905 közé eső német színművészet legfontosabb eseményeit tárgyalja, melyet az állandó soproni német színház utolsó korszakának tekinthetünk. Az említett időszakban a 19. század számos ismert színésze és színigazgatója is tevékenykedett az egyik fénykorát élő német színházban, melynek azonban kudarcok sorozatát is át kellett vészelnie. Alfred Cavar tevékenysége különös hangsúlyt kap ebben munkában. 1884–1887-ig a soproni színház igazgatójaként jól szervezett társulatával és minden igényt kielégítő repertoárja révén gyors sikereket ért el a városban. Munkáját nemcsak a német, hanem a magyar közönség is elismerte. Cavar tevékenysége más okból is említést érdemel: igazgatósága alatt, 1885-ben ugyanis a soproni német színház történetében első alkalommal nyitottak meg hivatalos magyar évadot. Ebben a politikai befolyásnak is nagy szerepe volt, melyekre szintén kitérek a továbbiakban.

A dolgozat elsősorban primer források feldolgozásával készült, ebben az értelemben empirikus kutatási módszer eredményeit tükrözi. A primer források között mindenekelőtt a kor helyi vezető napilapját, az *Oedenburger Zeitung*-ot kell megemlíteni. E lap színházi előadásokról szóló beszámolóit a *Theaterkunst und Literatur* (Színművészet és irodalom) címszó alatt voltak olvashatók, a kritikák különböző terjedelemben, rendszeres időközönként jelentek meg. Az *Oedenburger Zeitung* színházi beszámolóit a darabok részletes leírását adták, egyben az előadások apróbb különlegességeit is megvilágították.

A kutatás eredményeit két nagy rész tárgyalja. Az első fejezet, melyet tények gyűjteményének is tekinthetünk, röviden és tömören a német színművészet utolsó időszakát foglalja össze.¹ A második fejezet Alfred Cavar színigazgató tevékenységét vizsgálja. Ugyanitt kap helyet a jótékonysági előadások, és a soproni színház vendégszínészeinek bemutatása is. Végül az 1884–87 közötti időszak német nyelvű műsortervei, valamint a politikának a kulturális életre gyakorolt hatása kerülnek bemutatásra.

A soproni német színház rövid története 1841–1905 között

Ha a soproni német színház történetét felosztanánk, akkor az utolsó említésre méltó periódus az 1841–1905-re eső időszak lenne. Az új színházépület 1841-ben ünnepélyes keretek között került átadásra, mely egészen 1909-ig a városi és vidéki színművészet központjaként szolgált.² A színházat az ismert bécsi építész, Franz

¹ Az első fejezetben a soproni színházzal foglalkozó magyar szerzők nagyrészt feldolgozott, de primer források alapján a szerző által újra ellenőrzött eredményei kerülnek bemutatásra.

² Gartner (1941) *A soproni színház és színészet története*. 23.

Lössl tervei alapján készítették, ő tervezte a belső termeket, valamint ezek berendezéseit is. Az épület az akkori stílusirányzatnak megfelelően klasszicista stílusban épült. Említésre méltóak a görög istennőt, Apollót és a színművészet két múzsáját ábrázoló szobrok, melyek a főbejárat felett kaptak helyet.³

A megnyitót hatalmas pompa övezte. Erre az alkalomra Bellini *Norma* című művét tüzték műsorra, a nyitóbeszédet az ismert osztrák író, Saphir tartotta, a meghívottak között pedig az ismert magyar gróf, Széchenyi István is helyet kapott.⁴ Az 1841-es évadban 4 hónap alatt 22 operát adtak elő, többek között ismeretlen zenei szerzőktől került bemutatásra a *Don Carlos* (Schiller) és az *Egmont* (Goethe).⁵ 1842 őszén a soproni közönség számára mindaddig szokatlan előadások is bemutatásra kerültek. A *quadlibet*nek nevezett darabok rövid elbeszéléseket és klasszikus énekeket tartalmaztak. Mivel azonban a közönség erősen kritizálta az unalmas repertoárt, 1843 tavaszán 20 új színdarabot mutattak be. Többek között Schiller *Tell Vilmosát* és a *Wallenstein halálát*, Calderón *Az élet álom*, valamint Shakespeare *A makrancos hölgy* című darabját.

A színház bérloje 1843-ig Pokorny színigazgató volt, aki Pozsonyban, Bécsben (az úgynevezett Josefstadtnban), és Badenben is fellépett társulatával.⁶ Ez idő tájt Sopronban nem működött önálló operatársaság, Pozsony városával azonban 32 zenészből álló társaságot foglalkoztattak. Az 1846/47-es évadban a színház nehéz helyzetbe került.⁷ Roll színigazgató vezetése alatt a jól működő vidéki színház kisvárosi színpaddá degradálódott, lanya érdeklődést keltve. Mivel a színházban nem működött operatársaság, a városnak teljes mértékben nélkülöznie kellett a zenei előadásokat. Helyi vonatkozása miatt ezen időszak egyetlen említésre méltó darabja Binder *Die Kurutzen von Ödenburg* (A soproni kurucok) című műve volt.⁸

Az új igazgató, Philip Kottaun társulata reményt adott arra, hogy a színvonalas soproni színművészet újra életre kel: hosszú időn keresztül nagy látogatottságnak örvendő operaelőadásokról gondoskodott. Kottaun a soproni színház történetét sokáig meghatározta. Ő maga szimpatizált a magyar néppel, ennek bizonyítékául az 1848-as szabadságharc idején belépett a Magyar Nemzeti Gárdába. Így e periódusban több magyar darabot bemutattak, továbbá olyanokat is, melyben a szabadság érzése jutott kifejezésre, mint például Körner *Zrinyije* vagy Nestroy *Freiheit in Krähwinkel* (Szabadság Mucsán).

Kottaun inkább rendező volt, mint színész, ezért különösen nagy hangsúlyt fektetett a díszletre. Az operaelőadásokat is tökéletes és lenyűgöző díszlettel látta el. Az új igazgató főként a közönség szórakoztatását tartotta fontosnak, így a nevelő célzat háttérbe szorult. Tevékenysége alatt számos operát vitt színpadra, például Balfe *Cigánylány*, Bellini *Norma*.⁹ Az egész időszak az operaelőadások jegyében telt, ennek következtében klasszikus darabokat csak ritkán adtak elő. Kivételt képeztek a következő darabok: Calderón *Es ist schlimmer als es war* (Rosszabb, mint volt), valamint Schiller *Haramiák*, illetve *Stuart Maria*.¹⁰ Sopronban először 1849. november 28-án mutatták be Goethe *Faustját*, 1849. decemberében Hebbel *Juditját*. Az 1851/52-es évadban úgy tűnt, hogy Kottaun lelkesedése alább hagyott, mivel korabeli színkritikusok nem egyszer cirkuszi mutatványosok fellépéséről írnak.

A soproniak nagy lelkesedéssel fogadták az új hírt, miszerint Franz Stöckl szerződött színházigazgatónak az 1853/54-es évadra. A lelkesedés azonban nem annyira az új igazgató személyének, mint inkább a feleségének volt köszönhető. Stöckl a kor egyik leghíresebb énekesnőjét, Klara Heinefettert vette feleségül, aki aztán a soproni közönség nagy csalódására csak egyszer, akkor is rövid ideig volt látható a városi színházban. A Stöckl által dirigált évadot Csatkai Endre, az elismert soproni történet-

³ Csatkai (1941) *Kinek a műve a soproni régi színház oromcsoportja?* 315.

⁴ Saphir, Moritz Gottlieb (született 1795. 02. 08. Lovasberényben, elhunyt 1885. 09. 05. Badenben): osztrák író, a *Wiener Theaterzeitung* kritikusa, többek között ő írta a *Berliner Schnellpost* (Berlini Gyorsposta) című darabot.

⁵ Verdi ismert *Don Carlosát* 1867-ben írta, és a korabeli iratokban Beethoven *Fideliójára* sem találunk utalást.

⁶ A bécsi Josefstadtnban lévő színház a Burgtheater (Várszínház) mellett a monarchia legismertebb színháza volt.

⁷ Roll elődje Wilhel Megerle volt, aki 1843–1847 között állt a Soproni Színház élén. Tevékenységéről nem sokat tudunk a rendelkezésre álló adatok alapján.

⁸ Csatkai (1960) *A soproni színművészet története*. 12.

⁹ Soon Michael Willam Balfe művének eredeti címe *The Bohemian Girl*. A darabnak hatalmas sikere volt, csak a londoni Drury Lane Színházban 100-szor játszották.

¹⁰ Csatkai (1960) *A soproni színművészet története*. 15.

író jónak ítélte meg. Ebben az időnyben főként operaelőadásokat és klasszikus darabokat láthatott a közönség. Az európai pénzügyi válság hatására Stöckl elhagyta a soproni színházat, az évet a bécsújhelyi igazgató, Roll fejezte be. Roll soproni színházban végzett tevékenységét sem a színikritikusok, sem pedig a közönség nem ismerte el.¹¹

1855-ben hosszabb időre, egészen 1867-ig visszatért a soproni színház élére az egykori igazgató, Kottaun. 1860-ig minden szempontból mozgalmasszezonról gondoskodott. Az általa dirigált időszakban számos népszerű jelenetekkel tarkított operát vittek színpadra pompás díszlettel. 1857-ben a híres író és színész, Johann Nestroy személyes tiszteletét tette a soproni színházban, saját szerzeményeiből két jutalomelőadást mutatott be: *Die schlimmen Buben in der Schule* (Rossz kölykök az iskolában), *Sieben Mädchen in Uniform* (A hét egyenruhás nő).

A közönség először 1859-ben válthatott jegyet operatetőadásra. Az akkori operettek többnyire csak egy, legfeljebb két felvonásból álltak. Rövid prózai szövegekkel kellett kiegészíteni őket, mivel nem töltötték ki az egész műsoridőt. Kottaun továbbra is szimpatizált a magyar színművészettel, gyakran adtak elő magyar darabokat német nyelven (például Szigligeti Ede: *A csikós*), emellett szívesen fogadott magyar társulatokat is a soproni színházban.¹² A távozását megelőző években gyorsan romlott a színvonal, a kritikusok gyakran írtak mutatónyosok fellépéseiről, és olyan produkciókról, melyek nem érték el a színházba illő darabok színvonalát. A közönségnek és a városvezetésnek is egyaránt elege volt már belőle, mikor 1867-ben elhagyta a várost. 1867 után a soproni színház minden értelemben virágzásnak indult. Az épületben kisebb felújításokat végeztek, gázvilágítást szereltek be.

Az új igazgatónak, Haagnak nagyon jól szervezett társulata volt, mely operákkal és klasszikus darabokkal is fellépett. A klasszikusok közül Haag Schillert részesítette előnyben, de Millöcker operettjeit is színpadra vitte, *Goethétől* a *Faust* és a *Götz von Berlichingen* is előadásra került. Az 1868/69-es évadban inkább operákat játszottak, az operett hátterbe szorult. 12 opera kápráztatta el ebben a szezonban a soproni közönséget. A következő évben, amely egyúttal Haag utolsó évadja is volt, az ope-

raelőadások száma túlszárnyalta az előző éveket: 17 operát láthatott a közönség.

1870-ben új igazgató, Josef Ludwig került a városba, aki folytatta elődje igényes tevékenységét. Csupán 1873-ban ütközött nehézségekbe, amikor a bécsi, majd a soproni bankok válsága következtében az egész város pénzügyi nehézségekkel küzdött. Még ugyanebben az évben az épület teljes körű renoválásába kezdtek, mely aztán az említett pénzihiány miatt befejezetlen maradt. A tervezett mennyezetfestés, mely Apollót és 9 múzsáját ábrázolta volna, elmaradt.¹³ A híres korabeli festőművészt, Stornot bízták meg a feladattal.

A válság hatása a következő évben is érezhető volt: a korábbi évekhez képest jóval kevesebb bérletet adtak el, és a csekély bevétel a műsorterven is éreztette hatását. Az operaelőadások elmaradtak, nagyszámban játszottak azonban klasszikusokat, mint például Shakespeare: *Ohtello*, *Hamlet*, Schiller: *Ármány és szerelem*, *Haramiák*, Grillparzer: *Az ősbanya*, valamint Goethe: *Götz von Berlichingen*. A következő szezonban nagy sikereket ért el az igazgató, mindenekelőtt Lecoq *Angot asszony lánya* című francia operettjével melyet a nagy siker miatt 16-szor játszottak.

1876-ban Raul igazgatót, akiről később is elismeréssel beszéltek a városban, hosszabb időre szerződtette a város. Igazgatása alatt nagymértékben elterjedtek az operatetőadások. Ebben az időben már olyan operetteket tűztek műsorra, melyek önmagukban is megállták a helyüket. 10 évvel korábban a Kottaun által bemutatott operettek csak egy-két felvonásból álltak, így az este folyamán más, prózai darabokat is elő kellett adni. A társulat többek között Strauß *Cagliostro*ját, *Római karnevál*ját, Suppe *Fatinitz*ját is játszotta. Raul követni kívánta az irodalmi trendet, ennek megfelelően 1878-ban bemutatták Verne *Die Weltreise* (Utazás a világ körül) című művét. Igazgatósága utolsó két évében 19 opera került bemutatásra, mint például a *Hugenották*, a *Cár és ács* vagy az *Ernani*. Az operaelőadások mellett csekélyebb számban más műfajú darabok is láthatók voltak.

Az 1880–84 közötti periódus az állandó problémák és nehézségek időszaka volt. Raul utódját, Verstlt december 3-án eltanácsolták, a vezetéssel

¹¹ Roll 1846-ban és 1854-ben is a soproni színház élén állt, de egyik évben sem sikerült feltűnést keltenie.

¹² Boronkai (2000) *Bedeutungsverlust und Identitätskrise*. 30–33.

¹³ Kugler (1909) *A soproni színház története*. 32.

egy bizottságot bíztak meg, mely nem tudta feladatát kifogástalanul ellátni. Ezért aztán az akkori kritikások csupán egyszerű előadásokról adnak hírt. 15 év után ismét visszatértek a színházba a különféle mutatványosok produkciói. Ilyen évad után nem volt meglepő, hogy a közönség lelkesedése alábbhagyott. A közönség az új igazgató, Dorn fáradozásai ellenére is kerülte a színházat.

A sikertelen időszak Fritsche igazgatósága alatt, 1882/83-ban is folytatódott. Habár az év elején úgy tűnt, hogy az igazgató jó műsortervet készített, a bemutatott darabok színvonala hamarosan csökkent, így Fritsche végül még mandátuma lejárása előtt elhagyni kényszerült a várost. Az utolsó évek kudarcral teli eseményeit tekintve nem volt könnyű visszacsalogatni a publikumot a színházba. Habár az új igazgató, Alfred Röttinger klasszikus darabokat, valamint akkoriban nagyon népszerű operetteket is műsorra tűzött, mégsem tudott sikereket elérni. A Bécs-Sopron közvetlen vasúti összeköttetésnek köszönhetően a soproni színházlátogatók egyre gyakrabban keresték fel a bécsi színházakat, a kis vidéki színházaknak nem volt könnyű lépést tartani konkurenciájával.

A fentiekben vázolt balul sikerült periódust, beleértve Röttinger tevékenységét is, az Ausztria szerte elismert színházgató, Alfred Cavar társulata zárta le. Az ő tevékenységével a dolgozat második része foglalkozik, s részletesen elemzi az 1884–88-ig terjedő eseményeket és előadásokat, mert azok a soproni színházművészet számára új mérföldkövet jelentettek. A Cavar nevéhez fűződő fellendülést ismét két sikertelen periódus követte, mely Moser igazgató asszony, valamint Sturm Dorn nevéhez köthető. Egyiküknek sem sikerült hosszabb időt eltöltenie a városban. Az 1888-as év legnagyobb szenzációja vélhetően a kiváló bécsi primadonna, Maria Gestinger vendégszereplése volt, aki leköszönése alkalmából nagy búcsútumét tartott.

Strassmayer igazgató társulata, mely három évre szerződött a soproni színházhoz, 1889-ben új lendületet adott a soproni színészvilágnak. Strassmayer nagy érdeme az volt, hogy a Sopronban feledésbe merült író, Goldoni egyik darabját színpadra vitte. A *Két úr szolgálja* című darabot 1889. december 23-án mutatták be Thierig címszereplésével.¹⁴ Hugo Thierig, a híres Thierig színészdinasztia tagja, a bécsi Burg-

theater kiváló színésze volt. Az igazgató és az említett színész vélhetően nagyon jó kapcsolatban voltak, mivel a következő szezonban Hugo Thierig a soproni színház vendégeként volt látható. Nagy siker koronázta Millöcker *Szegény Johanna* című előadását is. Strassmayer utolsó évadja egybeesett az új színház 50 éves jubileumával, az igazgató ennek megfelelően állította össze az egész repertoárt, így az egész szezon az ünneplés jegyében telt, népszerű operetteket, színvonalasan előadott klasszikus darabokat láthatott a közönség. 1891. november 10-én került először bemutatásra Grillparzer *Die Judin von Toledoja* (A toledói zsidó nő) Sopronban.

1892-ben a színház élére került Schreiber, hétéves tevékenysége bizonyítja, hogy a soproni színház még röviddel a századforduló előtt is jövedelmező forrás volt a német színtársulatok számára. Schreiber nagy valószínűséggel tanulmányozta sikeres elődjei műsorterveit, így munkássága alatt főként zenés darabokat, túlnyomó többségben operetteket játszottak.¹⁵ Korabeli tudósítások alapján ezen időszak átlagosan jónak értékelhető, az egyidejűleg Badenben is játszó kimerült társulatot azonban az *Oedenburger Zeitung* gyakran kritikával illette.

Josef Rustnak, Schreiber utódjának tevékenysége is a soproni közönség elégedettségére vált. Igényes és változatos műsorterv összeállítására tett javaslatot, a darabok színvonalas előadására irányuló fáradozásairól a polgármester jelentése is beszámol. Rust nagy hangsúlyt fektetett a vasárnap délutáni előadásokra. Ezeket az előző igazgató elhanyagolta, annak ellenére, hogy a közönség igényt tartott rá. Társulata többek között Hauptmann két drámáját is színpadra vitte. 1899. október 31-én nagy sikerrel adták elő *Az elsüllyedt harang*, 1899. december 26-án *Henschel fuvaros* című darabokat, 1900. december 5-én első alkalommal játszották a híres bécsi író, Hermann Bahr művét, a *Sztárt*. 1901-re a bécsújhelyi igazgató Wiedmann vette át a színház vezetését. Ebben az évben berlini társulatok is megjelentek Sopronban.

Az egyre erősödő magyarosító törekvések ellenére a német színház 1902-ben utolsó fénykorát élte, mikor is Sopron Pozsony városával közösen Paul Blaselre bízta a színház vezetését. Már az első hónapban hatalmas sikert aratott az 1902. október 1-jén bemutatott vígjáték, a *Heidelbergi diákélet*.¹⁶

¹⁴ *Oedenburger Zeitung*, 1889. 12. 27.

¹⁵ Csatkai (1960) *A soproni színhézet története 1841–1950*. 61.

¹⁶ Meyer-Förster darabja, eredeti címe: *Alt Heidelberg*.

A „Blasel-társulat” két fiatal tagja, Gizela Werbezirk és Max Pallenberg később világhírré tettek szert. Az első szezonban az elvárásoknak megfelelően változatos repertoár előadásait láthatta a közönség, a műsorterv bőven tartalmazott éppúgy zenés darabokat (például Offenbach: *Orfeusz az alvilágban*), mint prózát (például Cecil B. Demille: *Im Zeichen des Kreuzes* (A kereszt jegyében), Hauptmann: *A takácsok*).

1903-ban és 1904-ben gyorsan romlott a színvonal, és ezt a magyar színtársulatok kihasználták. Annak ellenére, hogy olykor-olykor még játszottak sikeres darabokat, mint például zenei válogatásokat Strauß műveiből, *Wiener Blut* (Bécsi vér) címmel, a színháznak egyre kevesebb látogatója akadt.¹⁷ A német színház említett oszcillációjának és a magyar nacionalizmus terjedésének köszönhetően a soproni német nyelvű színművészet olyan helyzetbe került, mint a magyar 40 évvel ezelőtt. 1905-ben, a téli idényben is magyar társulatok szerepeltek, így a német nyelvű előadások csak vendégszereplések alkalmával vagy utószezonban (virágvasárnap után) voltak láthatók.

A soproni színművészet 1884–1887 között A céltudatos igazgató

Alfred Cavar, a fiatal és ambiciózus osztrák színész 1884–1887 között volt a soproni színház bérlője. Az új igazgató sikeresen és céltudatosan igazgatta az utóbbi időben nehézségekkel küszködő színházat. Cavar számára Sopron ideális állomás volt karrierje kiteljesítéséhez, melyet aztán a Bécsi Igazgatók Egyesületének elnökeként, valamint a Raimund Theater vezetőjeként fejezett be.¹⁸ Alfred Cavar olyan időszakban volt a soproni színház igazgatója, mikor a német színház veszélybe került. Az idényfelosztás a magyarok javára dőlt el. Cavar tevékenységét művészi-irodalmi és politikai szempont alapján egyaránt lehet vizsgálni. Mivel e két szempont szorosan összefügg, és jelentős mértékben meghatározza Cavar tevékenységét, ezen értekezés nem tárgyalja ezeket elkülönítve.

Cavar 1884-ben sikertelen évadok sora után került Sopronba, így a feladat az lett, hogy visszahódítsa a közönséget. Célját meglehetősen gyorsan si-

került elérnie, hiszen elsősorban olyan színdarabokat mutatott be, melyeket Sopronban vagy a szomszédos osztrák városokban már gyakran sikerre vittek. Sikerét vélhetően az is elősegítette, hogy kiváló karmester vezette, jól szervezett énekkara és zenészei voltak. Társulatának tagjai hűek voltak hozzá, ami azért volt fontos, mert csak így lehetett hosszú távon jó előadásokat biztosítani. Cavar csapatával szemben más, rosszul fizetett társulatok esetében gyakran előfordult, hogy a nagyobb haszon reményében feloszlottak, és ezen bukott meg az egész megtervezett repertoár. Az igazgató semmi esetre sem akarta Bécshez fűződő viszonyát elkenődözni, épp ellenkezőleg: egy-egy új darab bemutatója előtt az igazgató gyakran hivatkozott a plakátokon, a darab bécsi sikerére. Cavar a soproni színház ideális igazgatójának bizonyult. A kis vidéki színház természetesen nem vehette fel a versenyt a bécsi színházakkal, nem is ez volt a feladata és célja. Lépést azonban tudott tartani vele, és ez sokkal fontosabb volt az igazgató és a város számára is. A közönség már nem sietett Bécsbe, hogy aztán ott több pénzért nézze meg az előadásokat, hiszen hasonló színvonalú darabokat itthon is láthatott.

A sikerek még a színházi bizottságot is meglepték. A bizottság elnöke, Dr. Josef Kania az *Oedenburger Zeitung* helyi rovatában már három héttel az évadnyitó után elismeréssel szólt a színingazgató és társulata teljesítményeiről. Cavar tevékenységét kifogástalannak minősítette, s felhívta az olvasók figyelmét a színházra, mely ekkor addig soha nem tapasztalt látogatottságnak örvendett.¹⁹

A jótékonyági előadások szerepe és funkciója

Igazgatósága alatt Cavar nem fukarkodott a jótékonyági, illetve jutalomelőadásokkal: csaknem minden héten meg lehetett tekinteni egy előadást. Ilyen magas számú jótékonyági előadásra sem korábban, sem később nem volt példa. Ezeket az előadásokat a társulatok támogatására szervezték, de rendszeresen gyűjtöttek a szegényeknek, a népkönyha és más karitatív intézmények számára is. Az *Oedenburger Zeitung* kritikusan gyakran számolnak be arról, hogy az általános elismerésnek örvendő, pillanatnyi anyagi gondokkal küzdő soproni polgárok számára is szerveztek előadásokat.

¹⁷ *Oedenburger Zeitung*. 1904. 11. 19.

¹⁸ *Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950* (1957) 1. k. 139.

¹⁹ *Oedenburger Zeitung*. 1884. 10. 18.

Mivel Cavar nem volt született soproni, a számos jótékonyági, illetve jutalomelőadás mögött nem szociális, sokkal inkább jól átgondolt üzletpolitikai cél rejlik. A megfelelően szervezett jótékonyági előadások ugyanis vonzották az embereket, akik aztán a jó benyomásoknak köszönhetően a későbbiekben is visszatértek a színházba, sőt nem volt kivétel az sem, ha valaki ugyanazt a darabot többször megtekintette. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az igazgató 1884-ben, karácsony előtt külön engedélyt kért a várostól, hogy a december 25–26-i jótékonyági előadásokat megtarthassa. Az *Oedenburger Zeitung* arról számol be, hogy a városvezetőség az előadásokat csak a jó cél érdekében engedélyezte. December 25-én a Raimund osztrák színműíró által átdolgozott *Therese Kronest (Teréz pénze)*, 26-án pedig a *Viola a Betyárt*, Szigeti nemzeti darabját mutatták be.²⁰

Az igazgató a szó szoros értelmében bevonta a színházat a város életébe, mivel a sok jótékonyági előadás miatt a polgárok kötelességüknek érezték, hogy elmenjenek a színházba. Azt, hogy a kedvezményezett megtarthatta-e a teljes bevételt vagy levontak-e bizonyos költségeket, nem lehet tudni. Mindenesetre jó eszköz volt arra, hogy a polgárokat színházlátogatásra ösztönözzék. A jótékonyági előadások népszerű darabok voltak, és ennek következtében nagy látogatottságnak örvendtek. Az *Oedenburger Zeitung* 1886. február 21-ei tudósítása egyértelműen arra utal, hogy gyakran maga a kedvezményezett választhatta ki a saját tiszteletére és anyagi támogatására szánt darabot, és ez nem kivételes eset volt.²¹

A jótékonyági előadásokat – ahogy már említettük – gyakran tűzték műsorra, és olyan kiválóságok is szerepet kaptak bennük, akik nem voltak a színház tagjai. 1884. október 30-án a népkönyha javára szerveztek előadást, melyen műértő körök elismert és prominens képviselői is részt vettek. Az

említett jótékonyági est keretein belül a következő személyek léptek fel a soproni színházban saját produkcióval: Gróf Széchenyi György, a híres magyar nemesi család leszármazottja, Baronesse Hermange Potier, Romwalter Asszony és Úr, a híres Romwalter család képviselői stb.²²

Népszerű darabok ismert vendégszínészek előadásában

Az igazgató, amilyen gyakran csak lehetett, vendégszínészeket hívott a városba, akiknek gyakori fellépését két okra lehet visszavezetni. Egyrészt a város kedvező földrajzi fekvése lehetővé tette, hogy a bécsi színészek nehézségek nélkül jussanak el Sopronba, másrészt az igazgató a soproni színház programtervét a bécsiéhez igazította. Ez azért volt fontos, mert így sem a helyi, sem a vendégszínészeknek nem kellett új darabot betanulniuk. Cavar minden héten legalább egy-két vendégszereplőt fellépésre bírt, köztük számos híres művészt: például Dr. Rudolf Tyrolt, az Osztrák Magyar Monarchia operaénekes, színész és író 1884. december 12-én látogatott el a soproni színházba.²³ Tyrolt Botsányi Imreként, Szigethy darabjának címszerepében volt látható Sopronban. A következő neves vendégre nem kellett sokat várni. Suppe, az Európa szerete népszerű zeneszerző és karmester saját operettjét, a *Boccacciót* vezényelte 1885. január 7-én a soproni színházban.²⁴

Marie Bayer-Bürck,²⁵ aki a Bécsi Várszínházban Grillparzer *A tenger és a szerelem hullámai* című darabját vitte sikerre, 1885. január 15-én vendégeskedett Sopronban, Flotow *Mártájának* címszerepében. Jenny Burstein 1885. január 24-én debütált Strauß *A furcsa háború* című művében August Stoll mellett.²⁶ 1885-ben Julius Fiala is feltűnést keltett.

²⁰ *Oedenburger Zeitung*, 1884. 12. 23.

²¹ *Oedenburger Zeitung*, 1887. 02. 21. Az említett előadás nagy botrányt kavart, amikor a Cavar-társulat színésze a közönséget a színházba csalogatta e sokatmondó címmel: *Der Jongleur*. Az illető színész félrevezette a közönséget, mivel a plakátokon nem tüntette fel, hogy jótékonyági előadásról van szó.

²² A Romwalter család tulajdonában voltak az *Oedenburger Zeitung*, valamint a vidék más sajtószervezetei is.

²³ Dr. Rudolf Tyrolt 1848. 11. 23-án született Rottenmannban, 1929. 06. 22-én halt meg Gutensteinben. Többek között a bécsi városi színházban, a várszínházban, a népszínházban és a Josefstadti tevékenykedett.

²⁴ Franz von Suppe 1819. 04. 18-án született Spalatóban, 1895. 05. 21-én halt meg Bécsben. Belga családja kivándorolt Olaszországba, ő maga Sechter és Seyfried diákja volt, majd karmester a jofestadti színházban, 1865–82 között a Carl-színházban.

²⁵ Marie Bayer-Bürck 1820. 10. 30-án született Prágában, 1910. 02. 17-én halt meg. 1836-ban debütált Prágában, majd Hannoverben a királyi színházban és a drezdai színházban tevékenykedett, gyakran szerepelt vendégszínészként a bécsi Burgtheaterben.

²⁶ A színésznő Jenny Burstein 1864. 12. 25-én született Bielitzben, halálának időpontja ismeretlen. August Stoll 1853. 01. 03-án született Hermannstadtban, 1918. 07. 12-én halt meg Bécsben. Operaénekes, színész, zeneszerző, rendező volt.

A született soproni színész abban az időben már számos európai színházban, többek között Drezdában, Darmstadtban és Szentpéterváron is játszott, 1885. március 1-jén Dumas *Kean*jében volt látható. Egészen röviden említik a kritikuskok, hogy Fialán kívül ugyanazon az estén egy másik fiatal színész, Adele Sandrock is színpadra lépett.

El kell azonban ismerni, hogy Sandrock, aki 1878-ban Berlinben debütált, később sokkal nagyobb karriert futott be.²⁷ 1885-ben az említett színésznő Bécsújhelyre került, áttörést azonban csak 1889–95 között ért el, amikor a német népszínházban tevékenykedett. Erre vezethető vissza a lanyha érdeklődés a fiatal színésznő iránt 1885-ben, Sopronban. Adele Sandrock a 90-es évek után nagyvárosi színpadok ünneplott színésznője lett, az 1920-as években pedig hangosfilmjeivel tett szert maradandó hírnévre. Cavar tevékenységének utolsó hónapjaiban is hívtott vendégszereplőket Sopronba: Friedrich Friedeberg és Martin Kräuser 1887. márciusában egy ismeretlen drámairó művében, a *Rózsa Sándor*ban volt látható.²⁸

A korabeli kritikuskok alacsony színvonalú vendéglőadásokról is említést tesznek. Jó példa erre egy 1887. februári színházi este, amikor Rudolf Zunge *Der Trompeter von Säckingen* (A säckingeni trombitás) című darabját Rühlberg címszereplésével adták elő. Az *Oedenburger Zeitung* szerint a színésznek sejtése sem volt a szerepről, sőt az egész darabról sem. Cavar igyekezett kárpótolni a közönséget, néhány nappal később ugyanarra az előadásra meghívta Willibald Horwitzot, az Osztrák Magyar Monarchia operanékesét.²⁹ Ezúttal teljes mértékben pozitív kritika volt olvasható az *Oedenburger Zeitung*-ban. Ez bizonyítékként szolgál arra, hogy a ravasz igazgató mindig szem előtt tartotta saját hírnevét, és nem engedhetett meg magának szarvashibákat.

Az operettek fénykora

A 19. század utolsó évtizedeiben a zenés darabok Európa szerte nagyon kedveltek voltak. A Habsburg monarchia színházi programtervében főként operettek kaptak, pontosabban a bé-

csi operett kapott nagy szerepet. A döntő lendületet a bécsi operett kialakulásához Franciaország szolgáltatta. Offenbach művei, melyeket az 1850-es években a bécsi Carl Színházban játszottak, alapozták meg a zenés színház ezen új formáját. A tulajdonképpeni bécsi operett keletkezése 1860. november 24-ére tehető, amikor a Carl Színházban előadásra került Suppe *A nővelde* című darabja.

Az operettek az 1870-es évek végén, Raul igazgatósága alatt terjedtek el Sopronban.³⁰ Fénykorát azonban csak a 80-as évek végén élte. Bécs földrajzi közelségének köszönhetően a császári fővárosban bemutatott új operettek, sokszor csak minimális késéssel Sopronban is színpadra kerültek. Már Cavar idejében is színpadra lehetett vinni számos operettet, nem kellett tartani attól, hogy a közönség nem lesz elégedett. Cavar kiváló zenés társulatával és kórusával megteremtette az operettelőadások feltételeit. Cavar nagy sikerét kétségkívül a jól megszervezett operettetestjeinek köszönhetette. Kiváló zenés darabokkal nemcsak a német, hanem a magyar közönséget is becsalogatta a színházba. Nyelvi különbségek nem játszottak szerepet, mert az akkor játszott zenés darabok szövegeit többnyire amúgy sem lehetett érteni. Egy találó cím, egy érdekes díszlet általában elegendő volt ahhoz, hogy a magyar polgárok elégedetten látogassák a német nyelvű előadásokat. A legsikeresebb operettek 1884–87 között a következők voltak: Millöcker: *Koldusdiák*, *A tabori lelkész*, *Gasparone*; Suppe: *Boccaccio*, *Fatinitza*; Zeller: *Capitán Nikol* (Nikol Kapitány); Strauß: *Drei Paar Schuhe* (Három pár cipő), *A denevér*; Offenbach: *Blaubart* (A kékszakállú herceg); Mellinger: *Don Cézár*. Ezeket a darabokat többször műsorra tűzték, és csaknem mindig telt ház előtt játszották.

Az operák a különösen látványos díszlet miatt roppant költségesek voltak, látogatottságuk viszont csekélyebb volt, mint az operetteké. Ebből kifolyólag az igazgató az operák műsorra tűzését kevésbé szorgalmazta, mint a jól látogatott operettekét. Habár Cavar nem mondott le teljesen az operákról, számukat az előző évekhez képest egyértelműen csökkentette. Az operák fénykora az 1880-as években véget ért. Az igazgató csak olyan operákat tar-

²⁷ Adele Sandrock 1863. 09. 19-én született Rotterdamban, 1937. 08. 30-án halt meg Bécsben. Színésznő volt.

²⁸ Friedrich Friedeberg 1847-ben született, 1905. 05. 19-én halt meg Badenben. Színész volt. A szintén színész Martin Kräuser pedig 1839. 06. 29-én született Prágában és 1898. 06. 09-én halt meg Bécsben.

²⁹ Willibald Horwitz 1843. 11. 23-án született Teplitzen, 1903. 11. 09-én halt meg Inzersdorffban (ma Bécs része). Operanékes volt.

³⁰ Csatai (1960) *A soproni színház története*. 37.

tott meg repertoárjában, melyek nagyon sikeresek voltak, vagy csekély ráfordítással készültek, például Lortzing: *Cár és Ács*, *A fegyverkovács*; Flotow: *Márta*; Kreuzer: *Granadai éji szállás*; Weber: *A bűvös vadász*; Scheffel: *Der Trompeter von Säckingen* (A säckingeni trombitás).

A meglévő színikritikák és plakátok tanulmányozása alapján azt az egyértelmű végkövetkeztetést lehet levonni, hogy az 1880-as évek közepén nagyobb érdeklődés volt az operettek, mint az operák iránt. A bemutatott darabok száma a közönség igényét tükrözi, abban az értelemben, hogy a színházban a néző jól akarja érezni magát, s nem tanulni akart. Az *Oedenburger Zeitung* is több ízben kitért a komoly tartalmi mondanivalóval rendelkező operák és a könnyed operettek jelenlétére a soproni színház műsortervében. A színikritikák egyik szerzője következőképpen fejtette ki gondolatait a repertoárról: „Nemcsak olyan operetteket kell betanulni, melyeknek nincs különösebb mondanivalójuk”.³¹ A vélemények azonban nem minden esetben egyeztek meg, ezt igazolja egy másik tudósítás is, melyet a német évad megnyitásának alkalmából tettek közzé. Az írás az említett kérdéssel kapcsolatban foglal állást, és dicséri az igazgatót, aki a megnyitóra nem a szokásos operát, hanem egy operettet választott.³²

Operettek és operák mellett csekélyebb számban prózai darabokat is műsorra tűztek. A prózai művek közül is inkább a vidám, szórakoztató darabok és bohózatok voltak kedveltek, például Rosen: *Oh diese Mädchen* (Oh, azok a lányok), Wilken: *Hopfenraths Erben* (Hopfenraths öröksége), Schönthan: *A szabin nők elrablása*, Zaperl: *Böhm in Amerika* (Egy cseh Amerikában), Morre: *Die Familie Schneck* (A Schneck család), Ohnet: *Der Hüttenbesitzer* (A kocsmáros), Günther Gebrüder: *Der neue Stifterar* (Az új tábori orvos). A prózai darabok között olyanok is akadtak, melyeket a város magyar lakosságának szántak. Eötvös *A falu jegyzője* című műve alapján készült Szigeti *Viola*, a *Betyár* című művét 1886. december 26-án mutatták be, majd 1886 januárjában Jókai *Aranyemberét*, 1887. márciusában pedig a *Rózsa Sándort*.

Az 1885-ös év döntő volt a soproni magyar színjátszás számára. Ekkor mutatták be ugyanis az első hivatalos magyar nyelvű darabot.³³ Az azonban már kérdéses, hogy Sopronban mennyire volt szükség ekkoriban magyar évadra, hiszen a magyar nyelvű előadásoknak gyér látogatottságuk volt. Sőt 1888 után a magyar évadot be is kellett szüntetni, s csak egy évvel később írtak az újságok ismét magyar igazgatóról.³⁴ A magyar színház létrejötte mögött vélhetően inkább állami érdek rejtett, nem pedig helyi magyarosító törekvés. Budapest rossz szemmel nézte, hogy Sopronban 15 évvel a kiegyezés után sem volt magyar színház.³⁵

Az 1880-as évek topográfiai adatait kell megvizsgálni ahhoz, hogy megértsük a magyar színház kései létrejöttének okát. Ezek szerint 1880-ban a német nyelvű lakosság száma 17115, a magyar nyelvűek száma 4877, miközben Sopronnak összesen 23222 lakosa volt.³⁶ Sopron tehát akkoriban még túlnyomó többségben német nyelvű város volt, ahol a többségi németajkú lakosság feltehetően jól megértette magát a más anyanyelvű polgárokkal (főként magyarokkal). A békés együttélés bizonyítékeként a híres szlovák irodalmár, Benczúr Kucucin emlékezései szolgálnak, aki az 1880-as évek közepén többek között a következőt jegyezte le naplójában: „...mert Sopronban szabadon él az ember.”³⁷ Másik bizonyíték a színházbizottság 1886-os beszámolója, melyben azt hangsúlyozzák, hogy a magyar igazgató, Jakab, a német és a magyar polgároknak köszönhetően sikeresen zárhatta le az évadot. Mindezek és más tények is egyértelműen arra utalnak, hogy a kezdetben hosszabb időn keresztül anyagi nehézségekkel küzdő magyar színház inkább külső összefogás eredményeként jött létre, mintsem a helyi magyarosító mozgalmak kitartó munkájának eredményeképpen.

Vitathatatlan tény továbbá, hogy a magyar színjátszás létrejöttéhez az egyébként tehetséges és sikeres színházigazgató, Alfred Cavar is hozzájárult az-

³¹ *Oedenburger Zeitung*. 1884. 11. 06.

³² *Oedenburger Zeitung*. 1886. 12. 26.

³³ *Oedenburger Zeitung*. 1885. 04. 30.

³⁴ Csatkai (1960) *A soproni színészet története*. 47.

³⁵ Györffy – Hunyadi (1985) *A soproni liceum*. 42.

³⁶ Heimler (1936) *Sopron topográfiája*. 89.

³⁷ Györffy – Hunyadi (1985) *A soproni liceum*. 53.

zal, hogy a várossal kötött szerződését az 1885/86-os szezonra nem hosszabbította meg. (Vélhetően bécsi vagy más osztrák nagyváros színházigazgatói posztjára pályázott.) A magyar színház képviselői kihasználták a bizonytalan helyzetet, és így a városi tanács az 1885/86-os idényre magyar évadot hirdetett meg. A németajkú lakosság tiltakozása miatt hamarosan módosították a városi tanács döntését. Októbertől decemberig magyar, januártól virágvasárnapig német igazgatót szerződteknek. Ezek után Cavar korábbi döntései ellenére mégis szerződött a 1885-ös rövidített évadra.

***

A soproni német színészet bizonyos gyengébb időszakai ellenére – a rendelkezésre álló források alapján – 1841 és 1905 között élénk, sikeres színházi életéről beszélhetünk. A tárgyalt időszakot a soproni színház zenés korszakának is nevezhetjük, hiszen az operák az 1850-es, 60-as, sőt még a 70-es években is nagyon kedveltek voltak. Az 1880-as években pedig már az operettek terjedtek el. A színházigazgatók, akikkel többnyire a közönség elégedett volt, az esetek többségében megtalálták számításait, és hosszabb időt töltöttek a városban. Gyakran az is előfordult, hogy egy korábbi igazgató, például Kottaun 1857-ben néhány év elteltével ismét Sopronba szerződött.

Alfred Cavar 1884-től 1887-ig volt a soproni színház igazgatója. Tevékenysége a 19. század második felének szakszerű színházvezetésére szolgálhat példát. Cavar jól szervezett társulatával és kiváló zenekarával gyorsan elnyerte a soproni közönség

rökönszenvét. Munkássága alatt különféle szociális intézmények és városi polgárok támogatására, valamint saját társulatának tagjai számára igen nagy számban szerveztek jótékonyági előadásokat. Bécs közelségének és az ottani sikeres repertoárnak köszönhetően számos vendégszínész szerepelt Sopronban, főként a császári fővárosból. Egyetlen hét sem telt el anélkül, hogy ne lépett volna vendég a soproni színpadra. A műsortervben elsőbbséget élveztek az operettek, pontosabban az akkor nagy népszerűségnek örvendő bécsi operett. A gyéren látogatott és költséges operák egyre inkább háttérbe szorultak, és ennek következtében ritkábban kerültek színpadra. A prózai darabok között a komédia és a vidám népi darabok élveztek elsőbbséget.

Cavar olykor-olykor olyan darabokat is műsorra tűzött, amelyek segítségével a magyar érületű közönséget is színházba tudta csalogatni. Az 1885-ös év minden tekintetben fontos Soproni kultúrtörténete szempontjából. Ebben az évben ugyanis első alkalommal hivatalos magyar évadot irányoztak elő a soproni magyar színházban. Ez azonban feltehetőleg sokkal inkább Budapest magyarosító törekvésének következménye, nem pedig Sopron lakosságának akarata volt, ahol német és magyar nyelvű polgárok több száz éves tradíciónak köszönhetően példászerűen éltek egymás mellett. Ezt a hagyományt azonban sem a város, sem a polgárai nem tudták megóvni az erőszakos magyarosító törekvésekkel szemben. Az említett politikai irányzat következtében a német színház a 19. század végi Sopronban nehéz helyzetbe került, majd 1905-ben végérvényesen megszűntek a hivatalos német nyelvű előadások.

Bibliográfia

Oedenburger Zeitung. 05. 1884 – 11. 1887.

T8/4326 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1885*; Sopron, 1885.

T8/4326 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1886*; Sopron, 1886.

T8/4326 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1887*; Sopron, 1887.

T8/4327 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1888*; Sopron, 1888.

T8/4327 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1889*; Sopron, 1889.

T8/4327 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1890*; Sopron, 1890.

T8/4329 Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Polgármesteri Jelentés 1888*; Sopron, 1893.

XIV/84, Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Nagelreiter Boldizsár színházfelügyelő feljegyzési könyve*; Sopron, 1888

XV/6/1884–88, Sopron Megyei Jogú Város Levéltára: *Plakátgyűjtemény Sopron, magyar és németnyelvű zenei és színházi plakátok /színpapok és szöveges plakátok/ levéltári gyűjteménye, hirdetemnyek a XVIII. századtól*; Sopron, 1885

- Boronkai Szabolcs (2000) *Bedeutungsverlust und Identitätskrise. Ödenburgs deutschsprachige Literatur und Kultur im 19. Jh.* Bern, Peter Lang AG, Europäischer Verlag der Wissenschaften
- Csatkai Endre (1940) Régi soproni színlapok magántulajdonban. In: *Soproni Szemle* IV.
- Csatkai Endre (1940) Színházi meghívó 1819-ből. In: *Soproni Szemle* IV.
- Csatkai Endre (1941) Kinek a műve a soproni régi Színház oromcsoportja? In: *Soproni Szemle*
- Csatkai Endre (1960) *A soproni színészet története 1841–1950.* Soproni Szemle Kiadványainak új sorozata II.
- Fabiny Tibor (1985) A soproni evangélikus líceum története 1557–1908. In: Györfly Sándor–Hunyadi Zoltán: *A soproni líceum.* Budapest, Tankönyvkiadó
- Fassel, Horst (2001) *Theater und Politik, Deutschsprachige Minderheitentheater in Südosteuropa im 20. Jahrhundert.* Cluj Napoca, România, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Presa Universitară Clujeană
- Gajdó Tamás (szerk.) (2001) *Magyar Színháztörténet 1873–1920.* Budapest, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet
- Gartner, Antal (1941) *A soproni színház és színészet története.* Sopron, Röttig–Romwalter
- Györfly Sándor – Hunyadi Zoltán (1985) *A soproni líceum.* Budapest, Tankönyvkiadó
- Heimler Károly (1936) *Sopron topográfiája.* Sopron, Rötting–Romwalter
- Kugler Alajos (1891) *A soproni színház története 1841–1891.* Sopron, Litfass
- Kugler Alajos (1909) *A soproni színészet története.* Sopron, Petőfi
- Maar, Grete (2000) *Einführung in die Geschichte der westungarischen Stadt Scarbantia.* Ödenburg – Sopron, Wien: Edition Praesens
- Németh Antal (szerk.) (1930) *Színháztörténeti Lexikon.* Budapest, Győző Andor Nyomda
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Band 1–9, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Schneider István (2003) *Die Schauspielzeit des Ödenburger Theaters im Jahre 1885 im Spiegel der Oedenburger Zeitung.* Veszprém, Diplomarbeit
- Székely György (szerk.) (1994) *Magyar Színházművészeti Lexikon.* Budapest, Akadémiai
- Székely György (szerk.) (1990) *Magyar Színháztörténet 1790–1873.* Budapest, Akadémiai
- Ulrich, Paul (1997) *Biographisches Verzeichnis für Theater, Tanz und Musik.* Band 1–2. Berlin, Berlin Verlag Arno Spitz GmbH.
- Vatter Ilona (1927) *Geschichte der Ödenburger deutschen Schauspielkunst bis 1841.* Budapest, Pfeifer
- Zumpf, Peter (1995) *Chronik eines Theaters. Wiener Neustadt 1794–1994.* Wiener Neustadt, Merbod Verlag